

**ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ВПЛИВУ ПРИРОДНОГО ЧИННИКА
НА ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я ТА ГОСПОДАРСТВО
УКРАЇНЦІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ В СЕРЕДИНІ ХVІІІ СТ.
В ТВОРАХ НІКОЛЯ-ГАБРІЕЛЯ ЛЕКЛЕРКА**

У статті здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України – праці Ніколя-Габріеля Леклерка «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» – на тлі історичних взаємин України та Франції.

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, козаки, природний чинник, Ніколя-Габріель Леклерк.

В статье сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины – работы Николая-Габриэля Леклерка «Физическая, моральная, гражданская и политическая история древней и современной России» – на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, казаки, природный фактор, Николай-Габриэль Леклерк.

In the article is made the complex analysis one of historical researches of Ukrainian history in the middle of the XVIIIth century, the work of Nicolas-Gabriel Leclerc «Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne et Moderne», against the background of historical mutual relations of Ukraine and France.

Keywords: historiography, Ukraine, France, Cossacks, natural factor, Nicolas-Gabriel Leclerc.

Одним з важливих історичних джерел досліджень минулого України є свідчення іноземців, які побували на теренах нашої країни. Вони залишили багато детальних свідчень про українські землі та їх населення. Іноземна присутність в Україні значно посилилася у ХVІІІ ст., коли до Російської імперії линув цілий потік закордонних фахівців з різних галузей знань. Багато хто з цих людей залишив свої спогади та навіть цілі дослідження про минуле й сьогодення «козацької країни», самотність якої невпинно руйнувалася під наступом самодержавства. Одним з таких авторів став французький медик Ніколя-Габріель Клерк (1726-1798), якого частіше іменують Ле Клерком або Леклерком.

Історії України він торкався в кількох своїх працях, проте головною з них стала «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії», що була видана у Парижі в 1783 р. У II томі даної книги автор вмістив свій трактат «Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру». І хоча тут йдеться про козаків в цілому, основу цієї розвідки складає нарис історії саме українського козацтва.

Українознавчий доробок Леклерка свого часу коротко аналізувався в працях Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко [3] та Дмитра Сергійовича Наливайка [2] та ін.

Важливо те, що Леклерк не тільки створив змістовний та об'ємний нарис з історії козацтва, але й мав безпосереднє знайомство з Україною, де проживав певний час і мав змогу на власні очі спостерігати за життям «козацької країни». Будучи вже досить відомим у Франції медиком, Леклерк на запрошення уряду Єлизавети Петрівни приїхав до Росії у 1759 р. Тут його запросив до себе на службу Кирило Розумовський. Між ним і французом швидко встановилися теплі та приятні взаємини. На початку 1760 р. Леклерк разом з гетьманом і його родиною вирушив на Україну. Тут чужинець проявив себе як діяльний лікар, науковець, здібний і обізнаний організатор. Зокрема, він розробив конкретні заходи, спрямовані на боротьбу з інфекційними хворобами та їх профілактику, він стояв біля початків ветеринарної медицини в Україні. Свої думки, поради та спостереження про покращення стану здоров'я людей і свійських тварин, в тому числі за рахунок боротьби з комахами-розповсюджувачами інфекцій, він виклав у медичному трактаті «Засоби попередження заразних хвороб і зцілення від них», в якості додатку написав короткий нарис «Історія епідемічних хвороб, що панували в Україні». Цей твір було видано в 1760 р. у Москві [9, р. 50-51]. Пізніше ця праця Леклерка в цілому була перевидана в Парижі та Брюсселі під назвою «Есе про заразні хвороби худоби, а також засоби уникнення цього та ефективного їх лікування» [4].

Згодом син Леклерка зі слів батька згадував, що в 1760 р. той зміг зупинити поширення серйозної епідемії в Україні й навіть присвятив цьому окремий твір «*Medicus veri amator, ad artis alumnus, anno 1764*» (у перекладі з латини «Лікар, що любить істину, про мистецтво виховання»), опублікований в 1764 р. [8, р. 84]. Однією з причин поширення інфекцій в Україні Леклерк вважав вживання населенням неякісної води [8, р. 84-85].

Як лікар Леклерк був дуже вражений майже повною відсутністю в Україні елементарної медичної допомоги, невіглаством народу щодо лікувальних заходів і засиллям забобонів. Так, він згадував, що козаки, які захворіли на жовтяницю, «роблять воскову чарку й кладуть на денце золотий медальйон часів першого Сигізмунда... Завдяки цій приготовленій чарці, до якої наливають все своє питво, вони стверджують, що жовтяниця зменшується пропорційно до того, як медальйон набуває жовтого кольору» [6, р. 316-317]. При сильних захворюваннях вони обмазують тіло хворого коров'ячим навозом, а на його голову ставлять мідний таз із запаленими свічками, до якого наливають воду [6, р. 317]. Венеричні хвороби, які за спостереженнями Леклерка мали в Україні велике поширення, весь час продовжували розноситися далі, оскільки ніяк або майже ніяк не лікувалися. «За місцевим звичаєм, – свідчить французький автор про лікування таких хвороб, – треба занурити золотник в три фунти оковитої та приймати щоранку по пів унції цього лікеру» [6, р. 354-355]. Для підтвердження відсутності медичних знань і невігластва українців Леклерк наводить наступний факт. Коли один з козаків

при падінні з коня зламав собі ногу, він ковтав впродовж кількох тижнів смолу та шматочки міді й олова, вірячи, що це сприятиме швидшому зрощенню кістки, а потім дуже страждав від болів у шлунку [6, р. 317-318]. З іншого боку, на тлі цієї темноти та варварства, Леклерк з подивом зазначає звичне прищеплювання українськими матерями віспи своїм дітям – медичну процедуру, яка лише недавно почала поширюватися в Європі [6, р. 355-356].

Звичайно, як лікар Леклерк вказував українському гетьману на жахливий стан медичної допомоги в його країні й наголошував на необхідності покращення тут лікувальної справи, особисто беручи участь у лікуванні місцевих людей. Втім, не варто перебільшувати медичні знання й самого Леклерка, який багато страшних хвороб пояснював «шкідливими природно-кліматичними умовами» України: «Повітря в Україні в цілому нездорове. Грунт може тут спричиняти серйозні захворювання... Подекуди хтось зазнає нападу хвороби, йому здається, що всі його кістки розбиті. Такі випадки, ймовірно, відбуваються тут через вітер, який дме й переносить багато солі, що нею просякнуті води. Це спричиняє страшні болі в усіх частинах тіла й часто навіть паралічі, які дуже важко виліковуються... Земля України є однією з найродючіших, відомих мені. Різноманітні овочі виростають тут у повному достатку. Зазвичай, тут вирощують горох, квасолю, гречку, кукурудзу, просо, часник, цибулю: перші п'ять з них досить важкі для травлення й закупорюють внутрішні органи, спричиняють коросту, лишай, а інколи й навіть проказу, два випадки якої я бачив особисто під час свого перебування в Глухові [8, р. 84-85]. Однак, вочевидь, такі уявлення про походження хвороб, які сьогодні можуть викликати хіба що посмішку, були доволі типовими для тогочасного рівня медицини.

Ймовірно, авторитетні погляди французького лікаря мали значний вплив на його ясновельможного пацієнта. Саме в той час в одному зі своїх листів від 27 травня 1761 р. Розумовський, маючи погане самопочуття, повторює, по суті, слова Леклерка: «О себе доношу, что я не очень здоров, а мучит меня лихорадка, которая в Малой России, особливо в Глухове, не в диковинку» [1, с. 277].

Є відомості, що зачарований Леклерком Розумовський навіть погоджувався віддати тому в управління Батурин, за умови, що той назавжди залишиться в Україні. Такий намір гетьмана може здаватися цілком правдоподібним, зважаючи на те, що кілька років по тому, подорожуючи Францією, він виявив бажання подарувати Жан-Жаку Руссо свою величезну бібліотеку, призначити пенсію й надати в користування будь-який зі своїх українських маєтків, якщо тільки видатний філософ погодиться переїхати до України [1, с. 332]. До того ж, варто згадати, що саме в цей момент Розумовський прагнув здійснити ідею утворення в Батурині університету, й організаційна діяльність тут Леклерка могла бути одним з чинників реалізації даного плану. Як відомо, визнаний медик був не єдиним з французів та й взагалі з іноземців, хто супроводжував у 1760 р. гетьмана до України. Прихильність Розумовського до Леклерка підтверджується власними словами очільника України. У своєму листі до графа Михайла Іларіоновича та та

графині Анни Карлівни Воронцових, написаному в Глухові (до речі, французькою мовою) 8 січня 1761 р., він з жалем повідомляв про від'їзд Леклерка до Москви на вимогу імператриці: «Вперше у своєму житті я дав рекомендацію достойній людині всупереч своєму серцю. Саме прагнення завжди тримати її поряд із собою могло б мене спокусити навіть скористатися шахрайством, коли б я не розумів, що така річ повинна була б також завдати шкоди моїй делікатності помислів і завадити долі особи, яку я люблю. Мсьє Клерк, будучи до цього моїм лікарем, проявив стільки своїх гарних здібностей у мене в Україні, що я маю тепер весь час жалітися через розставання з ним» [1, с. 262, 275-276].

Мабуть, саме захоплення знаннями та вміннями свого лікаря спонукало Розумовського одразу після його від'їзду запросити до себе на службу двох інших французьких лікарів – Діфана та Ено – з Варшави [1, с. 277].

Свої заслуги в Україні дещо хвалькувато відзначає й сам Леклерк, говорячи, що його ім'я «записане в літописах козаків» завдяки тим послугам, які він зробив для цього народу [5, р. 375].

Оскільки Розумовський зі своїм почтом прибув до України у березні 1760 р., можна чітко визначити час перебування тут Леклерка: з березня 1760 по січень 1761 р., коли його було викликано до Москви.

Незважаючи на нетривале перебування в «країні козаків» – менше року – французький лікар займався не лише медичними справами. Про свою діяльність тут він пише: «Я вирушив з Москви до України разом з козацьким гетьманом і його родиною. У цій прекрасній провінції, одній з найродючіших у світі, та посеред цих самих козаків, я зібрав багато цікавих фактів, головним чином тих, які згадані в «Історії козаків»» [5, р. IV]. Леклерк уточнює, що багато часу він проводив у бесідах з Розумовським, якого француз визнає одним з найосвіченіших серед своїх знайомих, а також працюючи в багатій бібліотеці гетьмана. До того ж зі слів французького автора випливає, що він постійно супроводжував гетьмана у його поїздках Україною. Як відомо, тоді Розумовський здійснив об'їзд полків Гетьманщини. Поза сумнівом Леклерк як особистий лікар гетьмана і близька йому людина супроводжував того в цих подорожах. Важко визначити в яких саме місцях України крім Чернігівщини та Сумщини побував Леклерк, достеменно ж можна говорити про його перебування тільки в Глухові та Батурині, бо, на жаль, він сам обмежився лише тим, що просто засвідчив свої часті подорожі Гетьманщиною, під час яких робив свої спостереження за країною, оминаючи детальні свідчення й описи відвіданих ним місць. Зважаючи на те, що Леклерк згадував про своє близьке спілкування з запорожцями, цілком можна припустити, що він міг побувати й на Запоріжжі.

Цікавий факт. Спілкуючись з запорожцями, він з подивом відзначив у їхньому середовищі двох своїх земляків: «Я гадаю, що можна визнати навіть двох французів поміж ними: я задав їм багато питань, на які вони розсудили за недоречне відповідати, хоча добре розуміли те, що я їм говорив» [5, р. 427]. Можна тільки пофантазувати про шляхи потрапляння цих чоловіків, якщо вони

дійсно були французами, на Запоріжжя, якщо, звичайно, Леклерк не помилився й не зустрівся просто з козаками, які володіли французькою мовою.

Незважаючи на значні, на його погляд, вади клімату України, Леклерк вважав, що «країна козаків» має перспективи покращення свого сільського господарства. В тому числі й щодо розведення тих культур, які традиційно не водилися в Україні. Зокрема, як згадував пізніше його син Антуан-Франсуа Леклерк (1757-1816), французький медик «бачив плантацію, яку радник Теплов створив у цій країні в 1759 р. Шовковиці тут були численні та багатообіцяючі». Й далі Леклерк-син розвиває цю думку: «Я роблю з цього висновок, що з більшим розумом, пильним доглядом і більш чітким захистом з боку уряду, козаки України змогли б утвердити у себе дану галузь вигідної торгівлі.

Ґрунт України здається придатним також для вирощення таких культур, як виноград та оливки. Пасовиська тут чудові. Козаки утримують на них багато табунів, коні в яких жваві та кремезні. Худоба тут велика та дужа і перевищує величиною європейську. Україна щорічно продає близько десяти тисяч биків, яких відправляють до Сілезії та Саксонії. Річки тут постачають багато прекрасної риби та водної птиці. Ліси сповнені дичиною» [7, р. 434-435].

Підводячи підсумок наукового доробку Леклерка, треба визнати, що він був одним з небагатьох французьких дослідників, які особисто відвідали «козацьку країну» напередодні її зникнення й мали змогу безпосередньо її вивчати перед тим як вона остаточно зійшла з історичної арени як держава. Хоча його «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» рясніє запозиченнями з інших авторів, він часто викладає свої власні роздуми, спостереження, здогади та припущення, які мають інтерес як в плані вивчення свідомості тогочасних інтелектуалів, так і містять цікаві повідомлення про Україну другої половини XVIII ст. Його свідчення про життя, побут, уявлення та лікувальну справу українців мають характер унікальних історичних джерел тієї епохи.

Бібліографічні посилання:

1. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – Т.1. – С.-Пб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880. – 560 с.
2. Наливайко Дмитро. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с. – 578 с.
3. Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – С.28-44.
4. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Essai sur les maladies contagieuses du bétail, avec les moyens de les prévenir & d'y remédier efficacement. – Bruxelles: De l'Imprimerie Royale, s.a. – 46 p.
5. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome II. – XXIV+562 p.
6. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome I. – 536+XIII p.
7. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1785. – Tome II. – 619 p.

8. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – Tome III. – VIII+424 p.

9. Quérard Joseph Marie. La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en français, plus particulièrement pendant les XVIII-e et XIX-e siècles. – P.: Chez Firmin Didot frères, Libraires, 1833. – Tome V. – 668 p.

Додаток 1.

Свідчення Леклерка про лікувальні вміння та забобони українських козаків.

Р. 316. – «До використання великого числа перевірених лікувальних засобів додається також багато забобонів. В Україні козаки, що захворіли на жовтяницю, роблять воскову чарку й кладуть на денце золотий медальйон часів першого Сигізмунда. Ніщо не можна порівняти з тим

Р. 317. – обожнюванням, яке козаки зберігають до цього великого володаря.

Завдяки цій приготовленій чарці, до якої наливають все своє питво, вони стверджують, що жовтяниця зменшується пропорційно до того, як медальйон набуває жовтого кольору.

Коли хвороба має незвичні симптоми, хворого садять до великого дерев'яного крісла та вкривають всі частини тіла, що мають біль, коров'ячим навозом. На голову ставлять широкий мідний таз, до якого наливають воду, а по контуру цього таза розставляють маленькі свічки такої ж висоти. Я був свідком цих фактів, як і наступних.

Був один дуже вправний козак, котрий завжди марширував попереду загону, який щодня формувалася для супроводу повсюди гетьмана цієї нації. Цей козак якось зник і не з'являвся впродовж семи наступних тижнів. Гадали, що він загинув у якомусь пустельному місці. Його повернення дуже здивувало, і першим питанням до нього було те, звідки він прийшов і що відбулося? Він відповів: «Мій кінь впав під час галопу, і я зламав собі праву ногу. Як міг, я дістався до першої ж хатини, де й лікувався». – «Як же ти

Р. 318. – лікувався?» - запитали його. – «Я ковтав всі ці дні, - відповів він, - олов'яну стружку, мідь і рідку смолу, які мені зрощували кістку, подібно до того, як вони спаюють іншу річ».

Даремно намагалися йому пояснити, що це зрощення було природне і що суміш, яку він вживав, спричинила йому блідий і зеленкуватий колір у тілі, а також здуття шлунку та живота, що на них він скаржився; добрий козак не хотів нічому цьому вірити».

(*Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome I. – 536+XIII p.*)

Окрема глава в творі Леклерка, що має назву «Про венеричні хвороби, майже повсюди розповсюджені в Малій Росії, та про зараження ними».

Р. 354. – «Венеричні хвороби, серед усіх хвороб, вражаючих людей, є найпоширенішими в Європі, однак особливо у Великій і Малій Росії. Саме там вони часто передаються в останньому ступені своєї шкідливості, а також батьки їх переносять на своїх дітей частіше, ніж у інших. Більша частина нещасних, котрі заразилися на них, не шукають жодної допомоги від цих недугів, і це головна причина, через яку їх поширення є таким всеохоплюючим. Традиція, існуюча в обох Росіях, віддаватися акту, завдяки якому вони переносяться, у лазнях, натоплених до крайньої межі, посилює вразливість цієї згуби. Якщо хтось і застосовує заходи проти неї, вони, здебільшого, приносять лише короткочасне полегшення. Якщо інші користуються ртутними засобами, як найбільш корисними, ці не настільки освічені, щоб використовувати їх для свого блага. Сублимована ртуть з давніх-давен відома в цих обох країнах, однак про її властивості тут не знають. За місцевим звичаєм треба занурити золотник в три фунти оковитої та приймати щоранку по пів-унції цього лікеру. Він ефективно та швидко приносить полегшення тим, хто має розум обмежуватися потрібною дозою, однак він неодмінно створює ефект сильної отрути для тих, хто

Р. 355. – є доволі необережним, щоб вживати його у великих дозах; більша частина останніх розплачується своїм життям за цей нерозум.

Можна припустити, що звичай використання сулеми, який зробив стільки честі мсьє барону де Вансвітену [Герард ван Світен (1700-1772), відомий австрійський лікар, голландського походження – Є.Л.], зовсім не був новим винаходом і досить ймовірно знання його властивостей поширилося спочатку від татар до козаків, з України до Польщі, а звідти до Угорщини, через яку прийшло до Відня. Всі козаки України стверджують, що сублимована ртуть їм відома від їхніх батьків і дідів, і що вони використовують ту ж методику, що й ті.

Можна стверджувати те ж саме й про велику кількість отрут, які дехто вважає щойновідкритими специфічними засобами й про які Фрікціус, лікар з Ульма, склав докладний трактат задовго до того. Я кажу про це із знанням справи. Трактат «De virtute venenorum medica» [«Про гарні властивості лікарських отрут» - лат. – Є.Л.] міститься в моїй бібліотеці.

Те ж саме стосується методу прищеплення віспи. Задовго до того, як європейські лікарі вивчили проблему її поширення та згубних наслідків, народи Азії та козаки Малої Росії удовольнялися використанням цього оздоровчого заходу. Матері купують цю віспу при слушній нагоді чи таємно її викрадають; вони її прикладають і примотують бинтами до різних частин тіла своїх дітей й залишають так до того часу, коли проявляється гарячка. Тоді вони знімають ці пристосування та сприяють виникненню висипу вживанням солодких напоїв і меду. Вони не використовують жодних інших внутрішніх засобів. Прищеплені таким чином діти бігають туди-сюди на свіжому повітрі, немов би цілковито

здорові. Якщо буває інколи часом, що хтось з них має дуже велику гарячку, яка супроводжується болями в голові, тоді змочують їм

Р. 356. – руки у воді та оцті, й кладуть його на чоло, напади проходять. Я сам був свідком успішності такого лікування.

Трапляється інколи, що дехто не засвоює віспу завдяки цьому методу, і це тільки на гірше. Через це можуть виникати серйозніші й навіть небезпечні захворювання. Однак, в цілому, майже всі прищеплені мають висип і переносять цю штучну хворобу. Істина вимагає від нас і того, і іншого зізнання».

(Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome I. – 536+XIII p.)

Додаток 3.

З повідомлень Антуана-Франсуа Леклерка, сина Ніколя-Габріеля Леклерка, про свідчення останнього щодо епідемій в Україні та властивостей клімату й продуктів даної країни.

Р. 84. – «Інколи траплялися сильні епідемії в Україні. Найжахливіша відбулася в 1760 р. Я відсилаю читача до історії, яку мій батько згодом виклав у творі, що називався «*Medicus veri amator, ad artis alumnus, anno 1764*» [«Лікар, що любить істину, про мистецтво виховання, 1764 р.» - лат. – Є.Л.]. Я обмежуся витягами з цього твору наступних деталей, що стосуються ґрунту цієї країни:

1) «Повітря в Україні в цілому нездорове».

2) «Ґрунт може тут спричиняти серйозні захворювання».

3) «Коли встановлюється досить сильна спека, сонце постійно гріє болота та стічні води, й виділяється величезна кількість різнорідних випаровувань, які, стелячись у формі туману, спричиняють місцевим мешканцям запалення на очах, катаральні й астматичні захворювання тощо».

4) «Ця країна має також причину для ще простішого занепокоєння. Подекуди хтось зазнає нападу хвороби, йому здається, що всі його кістки розбиті. Такі випадки, ймовірно, відбуваються тут через вітер, який дме й переносить багато солі, що нею просякнуті води. Це спричиняє страшні болі в усіх частинах тіла й часто навіть паралічі, які дуже важко виліковуються».

5) «Зазвичай, вода тут майже завжди більшою чи меншою мірою брудна: її колір, запах і смак неприємні, особливо в низинах».

6) «Земля України є однією з найродючіших, відомих мені. Різнорідні овочі виростають тут у повному достатку. Зазвичай, тут вирощують горох, квасолю, гречку, кукурудзу, просо, часник, цибулю: перші п'ять з них досить важкі для травлення й закупорюють внутрішні органи, спричиняють коросту, лишай, а інколи й навіть

Р. 85. – проказу, два випадки якої я бачив особисто під час свого перебування в Глухові. Отже, не бездумно Піфагор написав у себе: «Уникайте бобів»! Єгиптяни вважали їх нечистими, і їхні священики відмовлялися від них, за свідченням Геродота. Часник і цибуля є ще більш згубними, якщо вживати їх

без міри. Ці плоди містять гіркі, гострі та ядучі складові, які зрештою викликають запалення у шлунку, внутрішніх органах і рідинах тіла, як спостерігали це Фаллопій [Габріель Фаллопій (1523-1562), видатний італійський анатом – Є.Л.], Дімерброк [Ісбранд ван Дімерброк (1609-1674), відомий датський лікар, анатом і науковець – Є.Л.], Сен-Паулі [вочевидь, мається на увазі Симон Паулі (1603-1680), датський лікар, анатом, німець за походженням – Є.Л.] та інші. Хтось може мені заперечити, сказавши, можливо, що Гален [Гален (129/131-200/210), видатний античний медик – Є.Л.] називав часник «протиотрутою бідноти». Я відповім, що Гален був аж занадто знаючий, радячи запровадити щодо нього широке внутрішнє застосування. Кранціус (Crantzius) [Альбертус Кранціус або Альберт Кранц (1448-1517), відомий німецький історик – Є.Л.] повідомляє, що імператор Арнуд (Arnoud) [вочевидь, Арнульф Карінтійський (бл. 850-899), імператор Священної Римської імперії – Є.Л.] помер від маленьких черв'яків, що розплодилися в його тілі, бо їв надміру часнику».

(Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – Tome III. – VIII+424 p.).

Надійшла до редколегії 02.05.2012 р.